

**Неможлива фінальна сцена.
Віднайдено типоскрипт до циклу "Страх і відчай у Третьому рейху"².**

Ерasmus Віцисла

Архів Бертольта Брехта придбав досі невідому сцену з циклу "Страх і відчай у Третьому рейху" Брехта. Аркуш — сигнатура ВВА Е 61/15 — лежав непоміченим серед великого масиву листування у творчій спадщині Каспара Несра. Йдеться про машинописну копію однієї сторінки тексту без коректур. На відміну від інших сцен із циклу вона не має назви, розпочинаючись із

¹ Переклад зроблено за виданням Brecht, Bertolt: Szene aus „Furcht und Elend des III. Reiches“ // I'm Still Here Ed. Maarten van Dijk et al. The Brecht Yearbook Volume 22, 1997. – S. 1-2.

² Переклад зроблено за виданням Wizisla E. Unmögliche Schlußszene. Typoskript zu „Furcht und Elend des II. Reiches“ entdeckt // I'm Still Here Ed. Maarten van Dijk et al. The Brecht Yearbook Volume 22, 1997. – S. 3-6.

вказівки місця та часу дії: "Гамбург. 1938 р.". Внизу аркуша Брехт занотував власноруч: "можлива фінальна сцена з страх + відчай для Базеля". Якщо не брати до уваги уривок тексту, який розпочинається зі схожої режисерської ремарки, де потім до репліки "Першого" дописано вступне речення "Другого", на чому текст обривається³, то цей документ був повністю невідомий.

Зіжмаканий лист, з якого читає вголос "Другий", походить із наявного варіанту тексту усієї п'єси. У машинописній копії цитується принагідно початок листа "МІЙ ЛЮБИЙ СИНУ!...", аби потім вказати: "дивись лист зі сцени "Опитування народу" ("Volksbefragung"). (У фінальній сцені, яка публікується тут вперше, цей лист відтворено за 4 томом Берлінського і Франкфуртського видання, 1988 р., в основі якого лежить верстка 1938 р. для окремої книги у видавництві "Малік", яка так і не з'явилася).

Сцена була написана для Швейцарської прем'єри "Страх і відчай у Третньому рейху" 6 січня 1947 р. у Міському театрі Базеля (Stadt-Theater Basel). Режисер постановки — Курт Гінсберг (Curt Ginsberg), який жив з 1934 року в еміграції у Швейцарії і під час війни працював як актор Цюрихського драматичного театру (Zürcher Schauspielhaus), зокрема зіграв роль Мефістофеля у відомій постановці Фауст II Леопольда Ліндтберга (Leopold Lindtberg). Каспар Нейер (Caspar Neher) виготовив декорації; із ним і — як із "голосом" — з Куртом Горовіцем (Kurt Horowitz), який так само як і Гінсберг, брав участь у постановці "Матінки Кураж" 1941 р., співпрацювали інші німецькі емігранти. Цікавим із сьогоденної точки зору є те, що Бернгард Віккі (Bernhard Wicki) зіграв прокурора в сцені "Пошуки справедливості 1934 р." ("Rechtsfindung 1934"). Історію виникнення сцени можна реконструювати досить точно. Брехт написав її в жовтні 1946 р. у Санта Моніці. 21 вересня 1946 р. Курт Горовіц, який працював у той час головним режисером-постановником драм у Базельському міському театрі⁴, попросив за дорученням режисера про доповнення існуючого тексту п'єси:

"У мене є до Вас одне прохання. Як Вам відомо, я беру "Страх і відчай у Третньому рейху" до репертуару театру, а саме десь на середину листопада. Я надаю важливого значення постановці Вашої п'єси; і в мене виникає таке запитання, чи не викличе в певних людей саме лише зображення минулого критичних зауважень, що це сьогодні вже не актуально й належить історії? Ви, напевно, розумієте мене? Тому я хочу запитати Вас, чи не можна було б змінити фінальну сцену так, щоб вона зрештою втілювала фінал зразка 1946 року або ж написати цілком нову фінальну сцену такого типу? Я був би Вам за це дуже вдячним"⁵.

На початку листопада сцена була написана; Каспар Нейер переслав її 7 листопада 1946 року Базельському театральному видавництву "Райсс" (Basler Theaterverlag Reiss)⁶.

Ернст Гінсберг проте не включив до спектаклю сцену, яка власне й була написана спеціально для його постановки. Те, що Брехт відправив до Швейцарії, очевидно, не відповідало уявленням працівників Базельського театру. Лист, який Гінсберг направив до Брехта 14 жовтня 1946 року, показує напрям його очікувань: "Горовіц повідомив Вам про мою ідею написати фінальну сцену з позиції сьогоденного дня і показав мені Вашу відповідь. Хотів запитати у Вас, як Ви поставилися б до того, якби я — у тому випадку, якщо ця фінальна сцена не буде готовою вчасно — сказав "Голосу" (Горовіц) прочитати Ваш вірш "О, Німеччино, бліда матір..." у якості фіналу? Горовіцу така ідея дуже сподобалася, він просить мене сказати Вам про це та передає щирі вітання"⁷.

Режисер завершив спектакль сценою "Опитування робітників"⁸, яка була написана ще у 1938 році. Вочевидь, у тому, що йому відправив поштою Брехт, його не влаштовувала не лише відсутність "позиції сьогоденного дня". Звичайно, запропонований Брехтом альтернативний варіант мало що міг би протиставити "критичним зауваженням, що це сьогодні вже не актуально й належить до історії". Але й Гінсберг відчував, що публіка не сприйме новий фінал, написаний на угоду його поглядам на історію. Якщо "Опитування робітників" завершується натяком на можливість організації антигітлерівського опору — висловленого у фіналі сцени, в листівці проти анексії Австрії: "НІ!" — то останнє речення в запропонованому Брехтом варіанті залишало фінал відкритим: "В кінці переможе той, хто найсильніший".

Найбільш несподіваним у новій сцені є те, що через півтора роки після перемоги над фашистською армією Брехт вважав за потрібне зруйнувати ледь помітну надію із сцени "Опитування

³ Див. ВВА 1176/113.

⁴ Інформацію було люб'язно надано др. Петером Штрібелем, Архів театру м. Базель.

⁵ ВВА 1800/19

⁶ Дивись лист у відповідь від Курта Райсса до Каспара Нейера, 9 листопада 1946 р., ВВА Z 45/164f.

⁷ ВВА 1800/16

⁸ Дивись програму спектаклю в ВВА 1089/15-23 особливо аркуш 23.

робітників" на те, що Гітлера можна перемогти. Отримавши прохання про текст зразка 1946 року, Брехт не надав очікуваного погляду в майбутнє або елегійного застереження не забувати минуле, а створив натомість жахливе пророцтво, здавалося б, неактуальне, але насправді дуже вчасне із безпосереднім закликком не втрачати пильності: "Ще плідне черево, з якого нам вишкребли його такого!". Визначальним для розуміння відмінності між фінальними сценами 1938 року та 1946 року є кардинальна зміна функції прощального листа. В "Опитуванні робітників" ця цидулка на волю стає символом незламності борців руху опору, але в новій сцені її спокійно зачитують на фоні агресивних викриків — над довірою в'язня познущалися, а над його посланням відверто глузують. Брехт звертався таким чином до глядачів із самостійним мисленням, чії судження формуються не з плакатних гасел, а постають шляхом активної участі в сценічній дії. Це вказує також на розчарування Брехта у можливості запобігти подальшому впливу нацистських ідей у перші роки існування НДР, яке знаходило вираження у "Буковських елегіях", у передмові до "Турандот" у червні 1953 року чи в журналістських нотатках. У 1952 році Брехт писав: "Пам'ять людства про перенесені страждання є напрочуд короткою". Провокація цієї сцени не пролунала.

При цьому Гінсберг повністю поділяв Брехтовий скепсис; у програмці до спектаклю в передмові він написав, що не слід "закривати очі на неприємні, але безсумнівні факти, які свідчать про те, що будь-де і будь-коли може трапитися те, що трапилося тоді. Боротьба проти гідри, з якою наше покоління познайомилося під назвою націонал-соціалізму і яка завтра може отримати інші назви, у світі ще аж ніяк не закінчилася"⁹. Гінсберг вважав, що не можна відмовлятися від прямого застереження:

Страх і відчай у Третьому рейху, який навіть під час свого падіння продовжує духовне й фізичне знищення усього навколо себе, є уроком для світу про те, на що може перетворитися людина, якщо стерпить насильство над собою та занадто пізно скаже те велике "Ні!", яким Брехт завершує свій цикл сцен. Брехт написав це "Ні" 1938 року, мабуть, із оманливою надією, що більшість німецького народу скаже його ще вчасно"¹⁰.

Статті театральних критиків показали, що Гінсберг мав рацію, коли сумнівався щодо шансів на успіх нової фінальної сцени. Майже одноставно виставу, яка йшла шість разів, як це було звично для того часу, розцінили як провал. Писали, що п'єса нігілістська; що автор вперто показує лише безнадійність замість принаймні "натяку на можливий вихід із жахливого одноманіття нацистської тоталітарної держави"¹¹. Автор створює у п'єсі певні можливості впливу перед початком Другої світової війни; тим часом настав час для певного забуття, замовчування та певної втоми, аби займатися негативним досвідом минулого"¹². "Брехт каже *лише* "Ні", — читаємо в Бернському виданні "Bund". — Добре, його сцени застерігають: "Це може трапитися знову. Будьте пильні! Так це виглядає. Вас попередили. А де ж тоді правила поведінки в таких ситуаціях, які мав би дати "поет"?"¹³ Разом із новою сценою та відмовою від будь-якої альтернативи те непорозуміння, яке викликали Брехтівські картини, напевно, що тільки зросло б.

До нечисленних винятків належав Макс Фріш, який розпізнав красу п'єси у статті "Гідність справи" ("Würde des Anliegens"). Він писав, що Брехт сподівається на зміни, тому "він розмовляє з нами так тверезо, без ейфорії, без втечі у неоднозначність і нечіткість, що часто величають себе поезією"¹⁴. Вражаючим чином Фріш віднайшов у п'єсі ""Страх і відчай у Третьому рейху" ті теми, які були характерні для його власної творчості: "Жахливе, але водночас цінне полягає, на мою думку, в тому, що Брехт показує, де починається зрада і як: завжди зовсім непримітно, майже незбагнено". Рецензент вважає "привабливим і плідним" порівняння з п'єсою Цукмайера "Генерал диявола" ("Des Teufels General"), прем'єра якої відбулася незадовго до того в Цюриху, порівняння з твором, "який приносить полегшення для стількох людей". "Брехт, — продовжує далі Фріш, — такого полегшення не дає"¹⁵.

З німецької переклав Микола Ліпівіцький

⁹ ВВА 1089/17

¹⁰ Там само.

¹¹ Baseler Arbeitszeitung, 10. Jan. 1947.

¹² Див. Nationalzeitung, Basel, 8. Jan. 1947.

¹³ 11. Jan. 1947.

¹⁴ Schweizer Annalen, Aarau, 8. Febr. 1947.

¹⁵ Там само.